

Lezing over het boek *Mystiek* van Evelyn Underhill

Jean-Jacques Suurmond/ Assen 14 mrt. 2024.

Laat me beginnen met iets te vertellen over Evelyn Underhill. Daarna ga ik in op haar door mij vertaalde boek, getiteld *Mystiek, hoe God werkt in de mens*. Er staat veel in, ik kan alleen de belangrijkste zaken aanstippen. Maar dan hebt u toch een idee waarom dit boek een veel geciteerde klassieker is op het gebied van de spiritualiteit.

Wie was Evelyn Underhill? Ze werd in 1875 geboren in Wolverhampton, Engeland, als enig kind. Haar ouders waren anglicaans, zoals dat fatsoenlijke Britten betaamde; naar eigen zeggen werd ze 'niet godsdienstig opgevoed'. Hoewel ze al jong mystieke ervaringen had, beschouwde ze zichzelf jarenlang als atheïst. Ze trouwde met haar jeugdvriend Hubert Stuart Moore. Hun huwelijk bleef kinderloos.

Evelyn Underhill studeerde geschiedenis en botanie. Al vroeg schreef ze romans waaruit haar belangstelling blijkt voor wat er voorbij onze zichtbare wereld mag liggen. Regelmatig reisde ze door Europa. In Italië werd ze geraakt door de oude christelijke kunst. Op haar 22ste schreef ze vanuit Florence: 'die kunst leert me meer dan ik uit kan leggen; een soort geleidelijke, onbewuste groei in het verstaan van de dingen'. Sindsdien heeft kunst haar altijd sterk geboeid, wat ook duidelijk terugkomt in het boek *Mystiek*.

In het jaar dat ze zou trouwen, in 1907, nam ze deel aan een retraite in een klooster. Ze liep daaruit weg maar ontving toen een 'overweldigend visioen' wat tot haar omkeer of bekering leidde.

Wat is mystiek?

Mystiek is het tegenovergestelde van wat vaak gedacht wordt. Wij denken al snel aan iets onwerkelijks, iets vaags. Wanneer een winkelier adverteert met een lamp die een 'mystiek licht' geeft, weet je dat het om een schemerlamp gaat. Maar een echte mysticus leeft juist in de heldere werkelijkheid.

Dat doen wij toch ook? zeggen mensen dan spontaan. Nee, wij leven van nature in een schijnwerkelijkheid, een 'bubbel' zoals we vandaag zeggen. We zijn 'ziende blind en horende doof', zegt het Evangelie. Dat komt omdat we de werkelijkheid terugbrengen tot iets wat we in onze greep hebben, wat een gevoel van overzicht en veiligheid geeft. Door de sociale media zijn we ons dat misschien wel meer dan ooit bewust geworden: elk mens leeft in een eigen wereldje.

Een mysticus is iemand die weet heeft van een beweging in zichzelf, een onverklaarbare onrust die je mee wil voeren voorbij de horizon van ons eigen wereldje. Daaraan voorbij val je in Gods onvoorwaardelijke liefde. Dat voelt als tuimelen in een diepe kloof, want op zijn liefde hebben we geen enkele greep. 'Ons leven is gefundeerd op een grondeloze afgrond', zegt Jan van Ruusbroec, de mysticus die Underhill na aan het hart lag. We staan er niet altijd bij stil dat ons taalgebied belangrijke mystici heeft voortgebracht, van Ruusbroec en Thomas à Kempis tot Anne Maria van Schurman uit de Nadere Reformatie en Eddy Hillesum.

Gods liefde is de ultieme Werkelijkheid waarin hij zelf zich in ons verwerkelijkt. In de middeleeuwen werden grote mystici dan ook onbekommerd 'vergoddelijk' genoemd.

Nog even een voorbeeld over het verschil tussen onze schijnwerkelijkheid en de werkelijkheid van God. Neem het bekende schilderij 'Meisje met de parel', van Vermeer. We zien een meisje dat ons aankijkt. Waarom is dit kunst? Is het haar vage glimlach, hoe het geschilderd is, haar bruingele jas, haar ogen? Ja, die zijn mooi, maar zo'n meisje kun je elke dag in een winkelstraat tegenkomen. Als je op het schilderij een wetenschappelijke analyse loslaat, krijg je informatie over bv. de chemische samenstelling van de verf, of dat er naast lijnolie ook raapzaadolie gebruikt is, of hoe de stijl van Vermeer past in de kunstgeschiedenis. Maar pak je daarmee het wezenlijke van het schilderij? Zeggen we: 'Ik word ontroerd door die raapzaadolie?' Nee.

Wat ons raakt in dat 'Meisje met de parel' is onzichtbaar, ongrijpbaar. Het gaat om iets wat werkelijker is, meer reëel, dan we kunnen beredeneren. Dat maakt het portret tot kunst: het bundelt onze aandacht en heeft zo een contemplatieve kracht. 'Het raakt 'me in mijn ziel', zeggen we dan.

Vooraf door haar mentor baron Von Hügel werd Evelyn Underhill actief in de Anglicaanse Kerk. Die noemde ze 'een keurige buitenwijk van de stad van God'. Ze leefde het leven van een lady, maar 's middags zocht ze in de sloppen van Londen de armen op, waarmee ze bevriend raakte en mystieke teksten las. Al snel kreeg ze nationale bekendheid door haar radiotoespraken, vele publicaties en geestelijke begeleiding. Haar brieven aan mensen die ze begeleidde geven een goede indruk van hoe ze te werk ging.

Zo liet ze aan de schrijver C.S. Lewis weten: 'Mister Lewis, volgens mij zou een vleugje wildheid uw godsbeeld goed doen'. (13 jan. 1941). Sindsdien wordt in de Narnia verhalen van Lewis herhaaldelijk verzekerd dat de leeuw Aslan, die Christus

verbeeldt, 'geen tamme leeuw is'. Als hij speelt met de kinderen moet hij de nagels van zijn klauwen intrekken.

Underhill schreef aan iemand die **zoekt naar Gods licht**: 'Als je ernaar streeft het te zien, helpt dat niet om het te gaan zien. Het licht komt wanneer het komt, plotseling en onverwacht. Vergelijk het met verliefd worden: dat overkomt ook nooit iemand die dat verschrikkelijk graag wil'. (29 nov. 1904)

Underhills **humor** fonkelt in bijna elke brief. Zo schrijft ze aan iemand die opgewonden is over een religieuze ervaring: 'Een glas warme melk en een volstrekt dom romannetje zijn nu voor jou beter om mee in bed te nemen dan een boek van Teresa van Avila'. (7 febr. 1923).

In Engeland was Underhill de eerste vrouw die kerkelijke retraites leidde, die aan de universiteit college gaf, en die actief was in de oecumene. In de Tweede Wereldoorlog verdreven uit haar eigen huis door de bombardementen op Londen, stierf ze in 1941. Ze heeft een plek gekregen op de liturgische kalender van de Anglicaanse kerk, op haar sterfdag 15 juni.

Mystiek, het boek

Haar hoofdwerk *Mystiek* verscheen in 1911. Het vestigde in één klap haar naam als autoriteit op het gebied van de spiritualiteit. In mijn vertaling ben ik uitgegaan van de editie van 1930 die Underhill nog zelf verbeterd en aangevuld heeft.

Mijn vertaling is ook een bewerking, met het oog op de lezer van vandaag. Zo heb ik in voetnoten uitspraken van mystici na Underhill toegevoegd: zoals van Simone Weil, Titus Brandsma, Etty Hillesum, Dag Hammarskjöld, Miskotte, Moeder Teresa, Desmond Tutu. Daaruit blijkt dat de weg van de oude mystici ook resoneert in mensen vandaag. Want kennis veroudert, maar wijsheid niet. Mystiek is eeuwig jong. Zoals de romanschrijver Frans Kellendonk zei:

De grote woorden: God, eeuwigheid, de ideeën van het ware, goede en schone kunnen we wellicht afschaffen, maar niet het verlangen waarvan ze altijd hebben geleefd.

Het boek van Underhill is geen antiekshop maar nodigt uit tot spirituele groei. Want elk mens is in principe een mysticus of mystica. Naast een intellectuele reus als Meister Eckhart of Pascal staat de ongeletterde bediende Broeder Laurent, die vaak berispt werd omdat hij zo vaak borden uit zijn handen liet vallen.

Underhills boek geldt in de Engelstalige wereld als een standaardwerk en wordt nog veel gebruikt in cursussen over spiritualiteit en mystiek. Het werd vertaald in

het Frans, Duits, Spaans en Tsjechisch, maar een Nederlandse vertaling moest wachten tot twee jaar geleden. Het boek heeft al veel denkers en schrijvers geïnspireerd, van de dichter T.S. Eliot en de monnik Thomas Merton tot C.S. Lewis, de filosoof Alan Watts en vandaag een spirituele leraar als de franciscaan Richard Rohr.

Eerste deel

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel laat Underhill zien hoe weinig wij in de werkelijkheid leven: hoezeer we de wereld vervormen, zodat we in een 'bubbel' leven. Onze zintuigen nemen maar een klein deel van de werkelijkheid waar: we horen bv. geen hondenfluitjes, we zien geen ultraviolet licht, we voelen geen elektromagnetische golven. En wat we wel zien en horen plooien we comfortabel om ons 'ik' heen en denken dat onze bubbel de realiteit is. Underhill ziet de mystieke weg als een bevrijdingsbeweging die ons uit ons kleine wereldje verlost en dichterbij God brengt, de enige Werkelijkheid. De grote mystici hebben dan ook iets universeels.

Twee niveaus

Underhill ziet de mens als een soort dubbeldeksbus. Bovenin zit ons praktische, alledaagse bewustzijn. Met behulp daarvan ontbeet u vanochtend, reisde u hiernaartoe, hing uw jas op en hoort u deze woorden.

Daaronder is de spirituele laag. Het verschil tussen dit niveau en het praktische oppervlaktebewustzijn is als dat tussen heilig en profaan, tussen een kerk en een supermarkt, of tussen kunst en economie. In die spirituele laag gloeit in elk mens het vonkje van de ziel. Dat heeft vele namen, Jezus spreekt bv. over de Geest die in ons woont. De term 'mystiek' komt van het Griekse 'muo' en duidt op iets wat net onder de oppervlakte verborgen ligt, zoals een spier onder je huid (het Engelse en Franse 'muscle' komt hier ook vandaan). 'Mystiek' duidt op de diepere spirituele laag in ons.

Het vonkje van de ziel in ons heeft deel aan God en verlangt naar hem. Underhill ziet het als de bron van alle kunst, en van het vreemde, ongeneselijke verlangen naar zin en betekenis, naar spiritualiteit. Daarom ook noemen we een gesprek dat voorbij oppervlakkige koetjes en kalfjes gaat, een 'verdiepend gesprek' – dichter nl. bij het vonkje van de ziel. En zoals dat gaat met vuur: het vonkje wil niets minder dan onze hele persoonlijkheid in brand steken. Dat is het proces van omvorming dat de mystieke of spirituele weg wordt genoemd. Als God onze ziel nadert, zegt Underhill, komt hij in zijn overall en neemt zijn gereedschap mee. Uiteindelijk

worden in dit proces ons praktische alledaagse bewustzijn en het vonkje van de ziel één.

Tweede deel

Over die weg gaat het tweede deel van het boek. Underhill laat de grote mystici voor zichzelf spreken. Meestal zijn dat christenen, maar ze citeert ook mystici uit de oudheid en de islamitische wereld. In die ogenschijnlijke wirwar van ervaringen, uit heel verschillende tijden en culturen (soms zit er wel 2000 jaar tussen), onderscheidt ze een rode draad: de klassiek geworden vijf fasen van de mystieke weg. Het woord 'fasen' roept al gauw het misverstand op dat de mystieke weg een lineaire weg van A naar Z zou zijn. Die is echter geen recht pad, maar net zo slordig als het leven zelf – de fasen kunnen bv steeds weer terugkomen. De spirituele weg leg je zwabberend af, als iemand die teveel zoete wijn heeft gehad. Ik vat de fasen kort samen, bij wijze van mystieke proeverij:

Ontwaken

Dit is het moment waarop het smeulende vonkje van de ziel opvlamt. Daaraan gaat een periode vooraf van onrust en gemis, van spirituele duisternis. Recent schreef Bregje Hofstede, journalist bij *De Correspondent*:

Het lijkt op het onrustige gevoel dat je iets bent vergeten of hebt nagelaten, al kun je er nog niet opkomen wát; maar er ontbreekt iets. Je bent te licht.

Ontwaken is het moment waarop het smeulende vonkje van de ziel opvlamt. Dit is niet altijd hetzelfde als wat onder een religieuze bekering wordt verstaan. Daarin gaat het vaak om de aanvaarding van bepaalde religieuze opvattingen (bijvoorbeeld 'Jezus is mijn verlosser'). Wie ontwaakt, ondergaat iets: er breekt een grotere Realiteit in je leven binnen. Dat houdt een ont-ikking in, ons leven wordt opgenomen in een groter geheel. Vaak is de doorbraak plotseling; soms verloopt die geleidelijk, als pijnlijke weeën. ETTY HILLESUM schrijft: 'Het is een langzaam en smartelijk proces, het geboren worden tot werkelijke, innerlijke zelfstandigheid'.

Loutering

Eenmaal ontwaakt, besef je scherp dat je leven uit de pas loopt met de goedheid, waarheid en schoonheid van God. Zelfkennis en godskennis gaan hand in hand. We worden ons meer bewust van onze bubbel, de kunstmatige constructie waarin we om onszelf heen blijven draaien, waardoor we ver van God zijn. Het proces van

loutering bevrijdt ons daarvan. Het goede nieuws is dat alles in het leven hieraan kan meewerken. Moeilijke ervaringen zijn dan niet zinloos meer maar krijgen een diepere betekenis: je ziet en beleeft ze als een training, een 'gymnastiek voor de ziel', zeggen de mystici. 'Alle dingen kunnen meewerken ten goede', schrijft de apostel Paulus, die zelf heel wat tegenslag te verduren had. Een beetje zoals mensen soms achteraf kunnen zeggen: wat ik meemaakte vond ik wel moeilijk, maar ik heb er veel van geleerd'. De dichter Dante beschrijft dit proces als een berg (de louteringsberg), een moeizame klim.

Verlichting

Eenmaal bevrijd van illusies zien we, in de woorden van Titus Brandsma, 'God in alles, en alles in God'. Verlichting is de bron van creativiteit en energie die kunstenaars, dichters, politici en wetenschappers tot originele inzichten brengt. Maar ook wie na een tijdje van broeden op een probleem ineens het antwoord krijgt, 'ziet het licht'. Waarbij je altijd wel weet dat je die mooie oplossing niet zelf hebt bedacht. Verlichting is de fase van verliefdheid, vreugde en vervoering. De dichteres Elisabeth Barrett schrijft:

De aarde is helemaal gevuld met hemel. Iedere simpele brandende heester met God. Slechts wie het ziet trekt daar de schoenen uit. De rest loopt wat rond en doet aan aardbeienpluk.

Mystici hebben in deze fase een sterk besef van de aanwezigheid van God. Soms is er sprake van extase. Denk aan aartsbisschop Desmond Tutu die als het ware de apartheid weg danste.

Donkere nacht van de ziel

Vaak wordt gedacht dat met de fase van verlichting het eindpunt van de spirituele weg is bereikt. Maar voor mystici die door de liefde dwaas zijn geworden en volharden, wachten er nog twee fasen. Allereerst de donkere nacht van de ziel. Die duisternis wordt veroorzaakt door teveel goddelijk licht; je bent als iemand die van dichtbij in een brandende lamp kijkt. Het word je zwart voor de ogen en je ziet niets meer. Onze ogen moeten wennen.

Underhill zegt: in de louteringsfase werd het onvolmaakte van je afgenomen; maar nu ben je wat volmaakt is (God) kwijt. In werkelijkheid is God dichterbij dan ooit, maar je voelt je ver weg van hem – ja, is er wel een God? In de donkere nacht

worden de laatste restjes egocentrisme opgeruimd, zoals bijvoorbeeld het plezier of de steun die het geloof ons gaf. Geloof, kerk of gebed: het zegt je allemaal niets meer. Al onze beelden en opvattingen over God storten in elkaar. De VN secretaris-generaal Dag Hammarskjöld schreef: 'Moe en eenzaam. Huil, als je kunt, huil maar klaag niet. De weg koos jou – en je moet dankbaar zijn'. Sommige theologen zien in het huidige proces van ontkerkelijking waarin God ver weg lijkt, ook een donkere nacht van de ziel – maar dan voor onze cultuur.

Eenheid met de Ene

Is niet alles in ons uit op eenwording? Van iemand die opgaat in de liefde, in muziek of een natuurervaring, tot en met de voetbalfan die de kleuren van zijn club op zijn gezicht verft, kent elk mens het verlangen naar eenwording. In de laatste fase van de mystieke weg komt dat verlangen tot zijn bestemming. Je staat niet meer tegenover God; je 'ik' is vervangen door hem. Zoals de apostel Paulus zegt: 'Niet ik, maar Christus leeft in mij' (Gal. 2,20). Het vonkje van de ziel vlamt nu in ons hele bestaan.

Dat is geen pantheïsme. Een favoriet beeld voor de eenwording met God is een brandend stuk ijzer: het ijzer wordt helemaal doorgloeit met vuur (God), maar het ijzer blijft ijzer zoals het vuur vuur blijft. God blijft God en de mens blijft mens. Mystici, van Eddy Hillesum tot duizend jaar eerder de kluizenaar Richard Rolle, spreken van een innerlijke gloed van liefde en medemenselijkheid.

Veel mystici worden in deze fase bronnen van spirituele energie. Ze zijn een met Gods handelen in de wereld: van Franciscus van Assisi met zijn volgelingen tot Gandhi, Moeder Teresa en Desmond Tutu. Underhill laat zien hoe de eenwording met God gekenmerkt wordt door een zekere speelsheid. Innerlijk zijn de mystici als kinderen geworden, 'want van hen is het koninkrijk van de hemel'. De sociaal actieve Franse mystica Madeleine Delbrêl bad:

Help ons het leven te leven, niet als een schaakspel waar alles berekening is, niet als een wedstrijd waar alles lastig is, niet als een probleem waarover we het hoofd breken, niet als een schuld die uitstaat, maar als een feest, als een bal, als een dans in de armen van uw genade.

Twee accenten

Tot zover de fasen van de mystieke weg. Een interessante vraag is natuurlijk of wij daarvan iets herkennen – in welke fase wij zelf op dit moment zijn. Maar ik wil nu iets zeggen over Underhills kijk op de godservaring.

In de godservaring onderscheidt ze twee accenten: transcendent en immanent, ofwel de beleving van God ver weg en dichtbij. Wie God vooral als ver weg ervaart, ziet het leven als een lange reis naar hem toe. Dat wordt bv. verbeeldt in het verhaal van koning Arthur en de zoektocht naar de Graal. We vinden het ook in 'De pelgrimsreis' van John Bunyan.

Daarnaast heb je mystici voor wie God vooral hier is, dichter nabij dan je eigen hart, om met Augustinus te spreken. Dit verschil in accent vertaalt zich ook in religieuze stromingen: calvinisten hebben een transcendent, soeverein godsbeeld en bv. evangelicale gelovigen een meer immanente beleving ('Jezus in mijn hart').

Als mystici van het transcendente type God proberen te omschrijven grijpen ze naar een taal die grote, grenzeloze ruimtes uitdrukt. Zoals schitterende duisternis' (Dionysius de Areopagiet) of 'de zwijgende woestijn waar niemand thuis is' (Eckhart). Underhill erkent dat zulke beschrijvingen waarschijnlijk het dichtst bij de werkelijkheid van God komen, maar ze vindt ze eenzijdig. Ze mist het fluiten van de vogels in het Hooglied.

Want het volledige mystieke leven houdt ook de intieme nabijheid van de goddelijke bruidegom in, met alle genegenheid, blijdschap en vertrouwen van dien. Het verschil tussen de immanente en transcendente beleving, zegt Underhill, is als dat tussen een huwelijk en een expeditie naar de poolzee. Het gaat erom dat die uitersten in spanning bijeen worden gehouden. Want God is zowel ver weg als nabij. Om het met de mystica Marguerite Porete te zeggen: God is de 'Ver-Nabije'.

Contemplatie

Underhill schrijft: 'In de breedste zin is contemplatie aandacht, de kunst om iets of iemand werkelijk waar te nemen.' Ze geeft in haar boek een kleine oefening, zodat we dat zelf kunnen ervaren. Je kijkt onbevangen een tijdje naar een willekeurig ding, bv. een balpen of een muntje.... waarbij je op een gegeven moment kunt beleven dat er zich ahw. een ruimte opent. Dat simpele ding kan een venster naar God worden. Dit is ook de functie van de riten en symbolen in de liturgie: een paaskaars kan méér worden dan alleen maar een kaars.

Contemplatie is de poort naar de werkelijkheid van God die er altijd is, maar die we niet opmerken omdat we zo in beslag worden genomen door ons altijd zoemende praktische bewustzijn aan de oppervlakte: we moeten immers eten, werken,

studeren, voor de kinderen zorgen – soms doen we dat zo ijverig dat we eindigen met een depressie of burn-out. Ondertussen wil het vonkje van de ziel hoe dan ook opvlammen. Dit is de reden dat veel mensen hun drukke bestaan af en toe onderbreken voor een contemplatieve pauze: door bv. aan mindfulness of yoga te doen; of een klooster, kerkdienst of concert te bezoeken, of een bijeenkomst zoals deze.

Dit zijn allemaal hulpmiddelen om onze aandacht te scherpen, onszelf te vergeten en werkelijk te gaan zien. Dat doen we spontaan als we gaan bidden. Vaak sluiten we dan de ogen. Intuïtief voelen we aan dat het koninkrijk van God voorbij onze gewone zintuigen en logische verstand ligt – zoals we ook de werkelijkheid (de schoonheid) van het ‘Meisje van Vermeer’ niet rationeel kunnen pakken.

Visioenen en stemmen

De ontmoeting met God voltrekt zich dus op het diepere niveau van het vonkje van de ziel. Wat de ziel in die godsontmoeting waarneemt toont ze soms aan ons in een visioen. Zoals kunstschilders hun intuïtieve beleving van iets of iemand weergeven op een doek, zo schildert de ziel ahw. haar ervaring van God in een visioen. Visioenen komen vaker voor dan we denken, daar is onderzoek naar gedaan (door o.m. de Religious Research Unit van Oxford University). Maar meestal zwijgen mensen erover, uit angst om raar aangekeken te worden.

Ook door middel van stemmen kan de ziel op beslissende momenten tot ons spreken. Dat is dus voorbij onze gewone taal – de pinksterbeweging kent bv. de tongentaal die niet rationeel is. Maar hoewel bv. iemand als Teresa van Avila vaak geleid werd door stemmen, zijn de grote mystici kritisch op stemmen en visioenen. Ze benadrukken dat ze altijd getoetst moeten worden aan de hand van iemands levenspraktijk. De toetssteen is altijd de liefde.

Underhill zegt daarover, tot slot:

De grote mystici staan niet aan de kant, verzonken in heerlijk gebed en het gevoel dat ze zuiver en liefelijk voor God zijn. Ze storten zich in de smeerbeel van de wereld en daar, midden in de smeerbeel, stralen ze God uit.

Evelyn Underhill, *Mystiek, hoe God werkt in de mens*. Uitgave Skandalon, Middelburg 2023 (2^e druk).